

Aynur Turan

(əvvəli ötən sayımızda)

Mirzə Bala Məmmədzadə "Açıq söz", "Gənclər yurdu", "Bəsirət", "İstiqlal", "Azərbaycan" və başqa jurnal və qəzetlərdə elmi, publisistik, ədəbi-bədii əsərlərlə mütəmadi çıxış etmişdir. Onun redaktorluğu ilə ilk sayı 23 iyul 1918-ci ildə Tiflisdə işıq üzü görən "Gənclər yurdu" jurnalında çap etdiriyi "Əksinqilabçılar" hekayəsinin qəhrəmanı Moskva Darülfünununda oxuyan bolşevik əqidəli "Azərbaycan türkü Hüseyin bəydir. Hüseyin bəyin, fikrincə, hürriyyət, istiqlal istəyən" Azərbaycan, Türküstan, Tataristan, Kırım türk gəncləri doğurdan da əksinqilabçılardır. Müəllif Hüseyin bəy haqqında tam təsvir yaratmaq üçün şahidi olduğu Bakıqətlə-amından dəhşətli bir mənzərəni təsvir edir. "Bakı həyəcanlı günlər keçirdi. Şəhər od içində yanırdı. Pulemyot, top, tüfəng, qurşun səsilə paraxodlarının bombardmanı, cəməatin qışqırığı, çoluq-çocuğun, qadın-qızların ah-fəryadı məhşəri andırırdı. Ölənlər, yanan, qaçan, çığıran, dağıdan, kəsən, kəsilən bir-birinə qarışmışdı". Tükürpədicinin bu müsibətdən təəssüflənməyən Hüseyin bəy milli qırğının günahsız qurbanlarına xəcalət çəkmədən yenə "əksinqilabçılar" deyir. Bu tip "obrazovanni"ları böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabir hələ XX əsrin əvvəllərində xalqa dəqiq nişan verirdi:

"Neyləyim, ey vay! Bu urus başdılar, ... Cümləsi kafirlərə yoldşdılar".

Seyid Hüseyin mart hadisəyi-ələmiyyəsi mövzusunda iki hekayə yazıb. "İsmailiyə" "İstiqlal" qəzetində (1335,4 şübat, N-avqust, N-256, 260, 261) çap edilmişdir (hər iki hekayəni həmkarım, f.e.d. Alxan Bayramoğlu müasir əlifbaya çevirərək "Azərbaycan" və "Açıq söz" jurnallarında qədirşünaslıqla yazdığı ön söz ilə birgə vermişdir). Seyid Hüseyinin fərqli vaxtlarda yazdığı hər iki hekayəsi öz ifadəsi ilə desək: "İsmailiyə ? o milli əməllərimizin doğrulduğu yer, o möhtəşəm bina o Azərbaycan fikrini, Azərbaycan hürriyyət və istiqlaliyyəti-məfkurəsini bir ana kimi bəsləyib tərbiyyə verən, millət arasında nəşr edən mərkəz, o gözəl və sevimli bina" haqqında idi. Hekayələrdə "İsmailiyə" canlı obraz, əsərin baş qəhrəmanı, namus rəmzi, mədəniyyət emblemi kimi təsvir edilmişdir. Ermənilər təkə kömək-siz, ixtiyar insanları deyil, məscidlərin, mətbəələrin, mədəniyyət abidələrinin də üzərinə hücumu keçmiş, onları məhv etməkdən, yandırmaq-dəyitməkdən çəkinməmişlər. Öz ulularının barbar xislətinə sadıq qalmışdılar.

Seyid Hüseyin Azərbaycan oxucusuna "İsmailiyə" memarlıq abidəsi, istiqlal məfkurəsinin beşiyi kimi təqdim edərək, onu yandırana nifrət aşılamağa nail olmuşdur.

1918-ci ildə mart soyqırımının ədəbiyyatda bədii əksini arayarkən "Əli və Nino" romanının adını çəkməmək mümkünsüzdür. XX əsrin 20-ci illərində ya-

zılan, ilk dəfə 1937-ci ildə Vyana-da alman dilində çıxan, mühacir soydaşımız Məcid Musazadə tərəfindən ilk dəfə dilimizə çevrilən, Cümhuriyyət dövrünün siyasi hadisələrinə də toxunan "Əli və Nino" romanı 1990-cı ildə Bakıda çap olunmuşdan sonra Azərbaycanda populyarlaşmışdır. Əsərdə bir sıra kölgəli məsələlərə işıq salınmaqdan əlavə, Bakıdakı martqırğınlarının dəhşətli səhnələri əks edilmişdir. Roman qəhrəmanları ? Əli xan, Nino, Məhəmməd Heydər, Seyid Mustafa, Əsədulla, İlyas bəy qırğın ərəfəsində şəhərin müdafiəçiləri, əhalini erməni bandalarının hücumlarından qoruyanlar idi. "Əli və Nino" romanının alman dilindən əlavə fran-

etdiyi hadisəni Şamaxı sakini Cəmo Cəbrayılbəyli FTK-ya verdiyi izahatında belə yazırdı: "1918-ci il martında ermənilər top mərmiləri ilə Cümə məscidinə və onunla üz bəzən yerləşən mədrəsəni xarabalığa çevirdilər. O zaman məsciddə çoxlu qadınlar, uşaqlar, qocalar gizlənmişdi. Erməni bandaları məsciddə soxulur, insanların gözlərini çıxarırdı, dilini, burnunu və qulaqlarını kəsirdilər, üzlərinin başlarının dərisini diri-diri soyurdular. Sonra işğəncə ilə öldürülürdülər. Məsciddə gizlənən arvad-uşaqları isə qatillər diri-diri yandırırılar". Bu tükürpədicinin dəhşətli mənzərə yazıçı təxəyyülünün məhsulu deyil, şahid ifadəsi, tarixi faktıdır. Bu həqiqətlər amansızlığın və qəddar-

pan həqiqətdir.

Sizi unutmayacaq şanlı millət öslə,

Əmin olun buna, ey zinətçi cəhəni-fəna,

Sizinlə buldu bu millət həyatı nur istiqlal.

Hələ ötən əsrin əvvəllərində erməni vəhşiliyinin canlı şahidi olmuş Məmməd Səid Ordubadi tarixi faktlar və dərin müşahidələr əsasında dəyərli bir kitab yazmışdır. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman qırğınlarının şahidi olmuşdu. Ermənilərin Azərbaycanın hər yerində törətdiyi dəhşətlər haqqında ətraflı xəbərdar olan Məmməd Səid Ordubadi müxtəlif bölgələrdən ünvanına gələn 245 şahidin

ürək parçalayan məlumatları verib. Bu əsəri soyuqqanlıqla oxumaq qeyri-mümkündür. Erməni xəyanətini, dəhşətini olduğu kimi əks etdirən "Qanlı illər" əsərində namərd qonşularımızın necə hiyləgər, bəd əməl, qaniçən, türk qanına susamış canı olduqlarını törətdikləri fəlakət və bəlalara səciyyəyləndirib. Məmməd Səid Ordubadinin bu əsəri erməni vandallarının vəhşiliklərini güzgü kimi əks etdirib. "Qanlı illər" adlı bu əsər 1911-ci ildə Ağa Murtuza Muxtarov tərəfindən nəşr edilərək yazılmışdır. Sonralar nədənsə bu qiymətli sənədlər toplusu uzun illər oxucuların diqqətindən kənar qalmışdır. Nəhayət, səksən ildən sonra, 1991-ci ildə həmin kitab nəşr edilib. Öl-

31 Mart – tariximizin göz yaşısı

sız, ingilis və türk dillərinə tərcümə edilmiş böyük tirajla yayıldığına görə əlsəq, əsasən, 1918-ci ilin martında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını haqqında geniş Avropa auditoriyasına üçün yığcam və təsirli üslubda məlumatların ilk daşıyıcısına çevrilmiş, Qərbdə əsl həqiqətin formalaşmasına əhəmiyyətli xidmət göstərmişdir.

İlgin miqyası baxımından yalnız erməni təkəllürünün məhsulu, erməni cəza və işğəncə üsulunun növləridir. Dünyada analoqu olmayan, təkrarsız işğəncə növlərinin, vəhşilik nümunələrinin şahidi olan Hacı Səlim Səyyah "Mart ayı" şeirində yazırdı:

**Mart ayı... Allah amandır, əlhəzər, min əlhəzər!
Mart ayı, çox qəmli aysan,**

yazdığını toplayaraq sənədi bir əsər ? "Qanlı illər"i yaradıb. Yazıçı bu əsərində ermənilərin 300-dən artıq kənddə törətdiyi faciələri, ağlagəlməz işğəncələri, talanları faktların dili ilə qələmə alıb. Hələ çar senzurasının hökm sürdüyü bir dövrdə erməni daşnaklarının onlara söykənərək həyata keçirdiyi soyqırımını barədə fakt və şahidlərin söylədikləri hadisələrin

məz ədibin bu əsəri çox böyük həqiqətlərdən xəbər verir. Onun tədqiqi və təbliği, xüsusən xarici dillərə tərcümə edilib geniş yayılması vacibdir. "Qanlı illər" əsəri bəzi parçaları oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm.

Erməni zülmünün hər üzünü görmüş yazıçı, böyük ədib Məmməd Səid Ordubadi "Bu qanlı olayların səbəbi nə idi?" sualını belə cavablandırır:

Birincisi: Erməni Daşnak-sütyun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etdiyidir ki, Qafqazda bir sıra qanlı teatrlər oynandı.

İkincisi: Məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığıdır. Ermənilərin terrorları qorxusundan bir tərəfi əldə saxlayıb, digər tərəfi növbənöv vicdansızlıqlar etməkdə idilər. Bunlardan şahid Naxçıvan uyezdidin naçalniki Angil kimi vicdansızların fitnəkar hərəketləridir. Belə ki, yanan atəşləri söndürməyib, əksinə, caniləri bir sıra cinayətlərə sövq edirdi.

Üçüncüsü: Müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmalarıdır. Ermənilər yalnız hiylə və siyasətlə iş tutub bir ovuc könüllü əsgərlə müsəlmanların qüvvəsini əzmək istəyirdilər. Belə ki, Bakıda sülh edib müsəlmanları yatırımaqla Şuşada müharibəyə başlayır, sonra Şuşada sülh edib Gəncə quberniyasının sair yerlərini yandırmağa və dağıtmağa təşəbbüs edirlər. Müsəlmanlar isə əvvəlcə bunları bilməyib sonralar gözlərini açdırsa da, ermənilər Türkiyədən və İrandan əsgər yığıb müsəlmanları əzməyə çalışırdılar.

Dördüncüsü: Ermənilərin avtonomiya-idarə muxtariyyəti həvəsində olmalarıdır. Zira ermənilərin hər aybaşı Londona, Parisə, Amerikaya qaçıb ərzihal etmələri bunlara kamil bir sübutdur.

Müraciət etdiyimiz bədii nümunələrlə tarixi faktları, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı və rəsmiləşdirdiyi materialları, sənədləri müqayisə və təhlil etdikcə, belə qənaətə gəlmək olur ki, sənət əsərlərində həyat həqiqətləri daha inandırıcı, qabarıq və təsirli verilmişdir.

(ardı gələn sayımızda)

"1918-ci il martında ermənilər top mərmiləri ilə Cümə məscidinə və onunla üz bəzən yerləşən mədrəsəni xarabalığa çevirdilər. O zaman məsciddə çoxlu qadınlar, uşaqlar, qocalar gizlənmişdi. Erməni bandaları məsciddə soxulur, insanların gözlərini çıxarırdı, dilini, burnunu və qulaqlarını kəsirdilər, üzlərinin başlarının dərisini diri-diri soyurdular. Sonra işğəncə ilə öldürülürdülər. Məsciddə gizlənən arvad-uşaqları isə qatillər diri-diri yandırırılar"

Hacı Səlim Səyyah (1869-1933) əslən keşləli olsa da, Vilnüsda anadan olmuş, on il Bakıda yaşamış (1873-1883), dörd il Qahirənin "Əl-Əhzəd Universitetində oxumuş, Suriyada "Şəhr-ül-hilayə" adlı kitabı çıxmışdır. 1900-cü ildə Bakıya qayıdaraq "Nəşri-maari" xeyriyyə cəmiyyətində 1 saylı məktəbin direktoru olmuş, "Məktəb" adlı mətbəə açaraq 1915-17-ci illərdə iyirmiyədən çox şeir və nəşr kitablarını çap etdirmişdir. Mart hadisələri ərəfəsində Bakıda faciənin iştirakçısına çevrilən Hacı Səlim Səyyah bu mövzuda bir neçə şeir və məqalə yazmışdır. Bunlardan ən təsirli "Mart ayı" sərəlvəli təxmisidir. Şairin təsvir

tez qurtar get müxtəsər.

Sən kimi məhəsus bir aydan deyil, məmnun bəşər.

Ərlər məğlub edib, əğyare sən verdin zəfər.

Məhəmməd Hədinin "Şühadəyi hurriyyətimizin ərvaheenə ithaf" şeiri mart soyqırımının birinci ildönümü münasibətilə yazılmış və "Azərbaycan" qəzetinin 31 mart 1919-cu il tarixli 147-ci sayında çap olunmuşdur. Şair soyqırımın qurbanlarını haqlı olaraq azdıq uğrunda canından keçmiş şəhidlər adlandırır.

Sizin məzarınız işte qulubi-hürriyyətdir,

Bu sözlərim ürəyimdən qo-